Printed by
RAMZAN ALI SHAH
at the National Press, Allahabad

विषयाः

उपोद्घातः

बहोः कालात् पूर्वं जगतीम् इमाम् अलंकृतवताम् अस्मत् पूर्व महत्तराणां प्रतिभाप्रवाहपरीवाहभूतेषु भारतीविलासेषु दृश्य-काव्यानां माधुर्यम् अन्यादृशम्। तदानीन्तनाः प्राज्ञाः परमरसिकाः कालिदासप्रभृतिभिः अभिरूपवरिष्ठैः प्रकाशितानि दृश्यकाव्यानि विदग्धतमैः नटैः अधिरङ्गम् अभिनीतानि निरीक्ष्य परमम् आह्लादम् अनुभवन्तः आसन्। इदानीं तु रसभरभरितेषु तेषु प्रत्यक्षरं समुल्लसन्तीं रसभावादिसंपत्तिम् यथावत् अभिनेतुम् अलम् भूष्णूनां नटानाम् अभावम् अनुभवद्भिः अस्माभिः प्रायेणैतानि श्रव्यकाव्यगोष्ठीमेव अवतारितानि इति नितरां विषीदामः। अथापि तेषु प्रत्यक्षरं प्रतिकलं नवनवमुल्लासमानैः रसभावादिकैः आकृष्टाः वयम् "मधुराणामाकृतीनां यथा तथावापि अनुभवः आह्लादायैव भवति" इति आलोच्य तत्कथाः संग्रहीतुं प्रावर्तिष्महि। तदर्थं पदरचनायां प्रवृत्तायां रत्नकाञ्चनसमागमन्यायेन पदानां परस्परम् अन्यादृशं शोभातिशयं पुष्यन्तीषु तदीयासु वाक्य-शैलीषु जाग्रतीषु करटरटितकठोराणि अस्मदीयानि वाक्यानि कथं कण्ठात् उपरि निःसर्तुम् प्रभवन्ति। तत् प्रायशः तदीयान्येव वाक्यानि एतत् ग्रन्थग्रथनसमये मम अविज्ञातमेव मदीयं जिह्वाग्रम्

अवतीर्णानि । इति इदं चौर्यं मम सहजम् अभूत् । तत्राहं काव्यार्थचोरः इति कृत्वा दण्ड्यः पण्डितैः । अन्थाय पुरातननाटकीय रससभावसंपत्तिसमुद्रं प्रविविक्षूणां विद्यार्थिनां यथा सुबहु उपकरिष्यति तथा भगवती भारती देवी अनुगृह्णातु ।

Krishnapuram
Kodambakam Post
Madras, 16th April, 1934

इति विदुषां विधेयः
V. Anantacharya

श्रीः

मुद्राराक्षसकथासंग्रहः

पुरा खलु मगधेषु पुष्पपुरे सर्वार्थसिद्धिः नाम राजा बभूव। तस्य च वक्रनासप्रभृतयः नीतिनिपुणाः तीक्ष्णधिषणाः बहवः मन्त्रिणः बभूवुः। येषु एको राक्षसो नाम भूसुरः निरतिशयराजभक्तिः द्वितीयमिव राज्ञो हृदयम् आसीत्। सः अयं पार्थिवः सुनन्दां नाम क्षत्रियां मुरां नाम शूद्रां च द्वे भार्ये पर्यणैषीत्। तयोः द्वितीया एव नयनासेचनकेन लावण्येन, हृदयावर्जकेन सौशील्येन, प्रतिकलमङ्कुरितेन अनुरागेण च पत्यु इतरापेक्षया निरतिशयप्रेमपात्रम् आसीत्।

कदाचित् सर्वार्थसिद्धिः तपोवनात् आगत महामहिमानं महर्षिम् एकम् आतिथ्येन निमन्त्रयांचक्रे। सबहुमानं सभक्त्यतिशयं सविनयातिरेकं च समम् उभाभ्यां महिषीभ्यां स्वयमेव पाद्यम् आनाय्य महर्षेः चरणौ प्रक्षालयामास। अथ ते पत्न्यौ भर्तृकरसंप्रोक्षितान् अतिपवित्रान् तत्पादोदकबिन्दून् विनयावनतेन शिरसा प्रतिजगृहतुः। सुनन्दायाः शिरसि नव बिन्दवः निपेतुः। मुरायास्तु एक एव। तत्समनन्तरमेव ते उभे महिष्यौ गर्भम् अधत्ताम्। पूर्णे च प्रसवसमये, प्रशस्ते दिने, पुण्ये मुहूर्ते मुरा सर्वलक्षणसंपन्नं सुनमसूत। यं 'मौर्यः' इति पुराविदः वदन्ति। सुनन्दा तु तस्मिन्नेव समये मांसपेशीमसूत। तां च निरति-

शयराजभक्तिः राक्षसः घृतपूर्णे कुम्भे निक्षिप्य ररक्ष। गते च काले कतिपये तस्मात् मांसपिण्डात् नव गर्भाः विनिस्सस्रुः। ये नव नन्दाः इति व्यपदिश्यन्ते। कुमाराः ते विभवानुरूपम् अभिवर्धिताः यथाकालं प्रवर्तितैः बालक्रियाकलापैः अधिकाधिकां सुषमाम् अभिपुष्यन्तः क्रमेण शैशवम् अतिचक्रमुः।

अथ च, वृद्धे सर्वार्थसिद्धौ, विरतिम् उपेयुषि नव नन्दा राजानः बभूवुः। मौर्यश्च तैः सेनापतिपदे नियुक्तः अभूत्। अथ बहुतिथे काले व्यतीते मौर्यस्य शत पुत्रा जज्ञिरे। येषु अचरमस्य चन्द्रगुप्ताख्यस्य प्रख्यातिः इदानीम् अपि भरतखण्डम् इदम् अलंकरोति। यत् नव नन्दाः अनपत्याः बभूवुः मौर्यश्च प्रबलेन अपत्यशतेन बलाढ्यः अभूत्; तस्मात् कारणात् नन्दानां मौर्ये शङ्का समुत्पन्ना। अतश्च मौर्यः पुत्रशतेन समम् अन्धतमसावृते भूम्यन्तर्गृहे पातितो बभूव। प्रतिदिनम् एकहस्तप्रवेशपर्याप्तेन द्वारेण प्रतिपुरुषम् एकैकम् इति संख्याय अन्नकवलानि क्षिप्तानि। कतिपये तोयबिन्दवश्च विकीर्णाः। हन्त! हन्त! एकस्यापि अपर्याप्तेन अभ्यवहारेण एकशतेन पुरुषैः जीवितव्यम् अभूत्। एवम् अप्रतीकाराम् अतिदुस्सहाम् आपदम् अतिचिरम् अनुभवन्तः ते सर्वात्ययम् अचिरभाविनम् आशङ्क्य समयम् एवम् अकार्षुः। 'सर्वेषाम् अस्माकं भागम् एकः चन्द्रगुप्तः लभताम्। सः वैरनिर्यातनं करोतु' इति। सर्वैरपि तथैव अङ्गीकृते कतिपयेन कालेन चन्द्रगुप्त एक एव शेषः अभूत्।

अत्रान्तरे सिंहलेश्वरेण प्रहितः दूतः पञ्जरस्थं सिंहमादाय नन्दान् एवं व्यजिज्ञपत्। महाराज! लङ्केश्वरः पञ्जरम्

इदम् अनुद्घाट्य सिंहम् इमं विद्रावयमाणम् इच्छति ; कुशलाः कौशलम् अत्र प्रकटयन्तु' इति । तद्याथातथ्यम् अजानन्तः मन्दाः नन्दाः चन्द्रगुप्त एव कदाचित् अत्र प्रभविष्यति इति मत्वा तं भूमिगृहात् उदतीतरन् । स आगत्य सकृदवलोकनमात्रेणैव तं मधूच्छिष्टमयं परिज्ञाय प्रतप्तरक्तया अयःशलाकया पश्यत्सु सर्वेषु सद्य एव तं सिंहं विद्रावयामास । एतादृशम् अस्य कौशलम् आलोक्य प्रगुणितमत्सराः ते नन्दाः तद्वधोपायमेव निगूढम् अन्विष्यन्तः आसन् । पौरजानपदास्तु अस्य राजलक्षणलक्षितां प्रशान्तगम्भीराम् आकृतिमालोक्य पूर्णचन्द्रमस इव अस्मै स्पृहयां-चक्रुः । शौर्यधैर्यौदार्यादीन् भीमकान्तान् भूपतिगुणानालोक्य निरतिशयं स्नेहम् अस्मिन् आवबन्धु. । एतादृशप्रकृत्यनुरागेण भाविन्या दैवसंपदा च झटिति अपकर्तुम् अनीशाः नन्दाः अवसरम् अन्विष्यन्तः आसन् । तैः अन्नसत्राधिकारे नियुक्तः चन्द्रगुप्तोऽपि महति कृच्छ्रे वर्तमानः वैरप्रतियातनावसर प्रतीक्षमाणः कालम् अत्यवाहयत् ।

अथ कदाचित् मध्याह्नसमये राजवीथ्यां दत्तदृष्टिः चन्द्रगुप्तः चाणक्यापरनामधेयं विष्णुगुप्तं नाम भूसुरमद्राक्षीत् । स च भूसुरः बुभुक्षया जवेन गच्छन् मार्गमध्यरूढेन दर्भाङ्कुरेण स्खलितपदः सक्रोधं परिक्रम्य तं दर्भाङ्कुरं समूलम् उत्पाट्य तत्रैव ज्वलनं प्रज्वाल्य यथा अणुरपि नावशिष्ट तथा तं दाहयामास । एवं तीव्रक्रोधः अयं भूसुरः नियत नीतिशास्त्रविशारदः भविष्यति इति निश्चित्य चन्द्रगुप्तः तमुपसृत्य सनामोच्चारणं प्रणनाम । परस्परकुशलानुयोगानन्तरं चन्द्रगुप्तः आत्मीयां दशां विस्तरशः निवेद्य भवानेव अस्याः आपदः माम् उत्तारयितुं शरणम् इति तस्य पादयोः पपात । चाणक्यस्तु,

भद्र, मा भैषी· यावच्छक्ति प्रयतिष्ये, दैव चेन्न प्रतिकूलं मगध-राज्यमिदं भवद्धस्ते पतिष्यति इति त सान्त्वयित्वा सत्वरमन्नसत्र प्रविवेश। तत्र च भुक्तिशालां प्रविश्य निश्शङ्कं प्रसर्पन् प्रथमम् आसनम् अध्यासामास। तं दृष्ट्वा नन्दाः 'अहो धिक्, धिक्, महा-श्रोत्रियैः ज्ञानतपोवृद्धैः भूसुरैःअलङ्करणीयम् इदम् अग्र्यम् आसन कोयमनात्मज्ञः वटुरध्यास्ते?' इति, साटोपं निर्भर्त्सयन्तः मामैवम् इति निषेधताम् अखिलानाम् अमात्यानाम्, इमम् अधिबाहुमूलम् आकृष्य अपसारयामासुः। सद्य एव अतिक्रुद्धः चाणक्यः तत्रैव शिखाम् आत्मीयाम् उन्मुच्य प्रतिज्ञाम् एवम् अकरोत्। 'दर्पाविष्टान् दुर्बुद्धीन् इमान् समूलघातम् अहत्वा शिखाम् इमां न भन्त्स्यामि' इत्युक्त्वा प्रक्षुभितहृदयः नगरात् निर्गत्य पाटलिपुत्रे कृतावस्थानः स्वसहाध्यायिन औशनस्यां दण्डनीत्यां ज्योतिश्शास्त्रे च परं प्रावीण्यम् उपगतम् इन्दुशर्माणं नाम ब्राह्मणं साहाय्याय प्रति-जग्राह। सः अथ इन्दुशर्मा चाणक्यस्य चारवृत्तिम् अनुतिष्ठन् क्षपणकलिङ्गधारी जीवसिद्धिः नाम भूत्वा कुसुमपुरम् उपगम्य नन्दामात्यैः सह कपटसख्यं जग्राह। विशेपतश्च तस्मिन् राक्षसः समुत्पन्नविस्रम्भः बभूव।

अथ चाणक्यः पर्वतकं नाम म्लेच्छराजम् उपगम्य तम् एवं बोधयामास—'अवसरः इदानीं तव नन्दान् अभिषेण-यितुम्। नन्दोन्मूलने सर्वात्मना अह साहाय्यम् आचरिष्यामि। तदीयम् अर्धराज्यं भवते दास्यामि' इति। पर्वतकः तथेति अर्धराज्यप्रत्याशया प्रतिश्रुत्य महता म्लेच्छबलेन प्रस्थाय कुसुमपुरं न्यरुणत्। अथ नन्दानां म्लेच्छानां च सुमहति युद्धे

प्रवर्तमाने पराजिताः नन्दाः चाणक्यरोषानले शलभताम् अयासिषुः। राक्षसस्तु कुसुमपुरं चन्द्रगुप्तपर्वतकयोः हस्तगतम् अवलोक्य नन्दवंशवृद्धं सर्वार्थसिद्धिं सुरङ्गाद्वारेण वहिः निर्गमयामास। सोऽपि अपक्रम्य तपोवनम् अधिश्रितः तपस्वी चाणक्यप्रहितेन वलेन घातितो बभूव। राक्षसश्च स्वामिनाशात् नितरां निर्विराणः चन्द्रगुप्तेन सह कपटसख्यं नाटयन् तद्वधे बहून् उपायान् वितन्वन् कुसुमपुरे एव कञ्चित् कालम् अयापयत्। प्रथमम् आभिचारिकप्रयोगैः काञ्चन विषकन्यकां निर्माय चन्द्रगुप्तवधाय प्राहिणोत्। पूर्वमेव राक्षसे जातशङ्कः चाणक्यः तत् कैतवं परिज्ञाय तां विषकन्यकां पर्वतेश्वरे प्रयोजितवान्। स च तपस्वी तस्याः वलिरभूत्। ततः प्रभृति चाणक्यः चन्द्रगुप्तशरीरे सहस्रगुणमप्रमत्तः राक्षसं गत्यन्तरहीनं विधाय चन्द्रगुप्तसाचिव्यं ग्राहयितुम् उपायम् अन्विष्यन् आस्त। अथ च अर्धराज्याभिलाषिणं पर्वतकपुत्रं मलयकेतुं भागुरायणनाम्ना प्रणिधिना रहसि 'पिता ते चाणक्येन विषकन्याप्रयोगम् उत्पाद्य घातितः, तत् इतः परम् अत्र तव अवस्थातुम् असांप्रतम्' इति त्रासयित्वा अपवाहयाञ्चक्रे। लोके च 'राक्षसः चाणक्यापचिकीर्षया पर्वतकं विषकन्यया घातितवान्' इति जनापवादं संचारयामास। पर्वतकभ्रातरं वैरोचकं 'तव भ्रात्रे दित्सितम् अर्धराज्यं भवते दास्यामि' इति विश्वास्य प्रतिजग्राह। अथ च सांवत्सरिकादेशेन चन्द्रगुप्तस्य अर्धरात्रसमये नन्दभवनप्रवेशो भविष्यति इति पौरान् विदितार्थानकरोत्।

तस्मिन्नेव समये अर्धराज्यप्रतिश्रवेण परां कोटिम् आनन्दस्य अधिरूढं कृताभिषेकं सर्वराजालंकारालंकृतं मणिमयकिरीट-

धारिणं वैरोचकं नन्दभवनप्रवेशाय चन्द्रगुप्तोपवाह्यां चन्द्रलेखां नाम गजवशामारोपयामास । परिचिततमैरपि अनभिज्ञायमानाकृतिम् एनं पौराः चन्द्रगुप्तः एव अयम् इति मेनिरे। अत्रान्तरे राक्षसप्रयुक्तेन दारुवर्मनाम्ना सूत्रधारेण चन्द्रगुप्तवधाय यन्त्रतोरणं सज्जीकृतम् आसीत्। स चन्द्रगुप्तोऽयम् इति मत्वा तत् तस्य उपरि पातयामास । अत्रैवान्तरे चन्द्रगुप्तनिषादी वर्वरको राक्षसप्रयुक्तः चन्द्रगुप्तवधाय कनकदण्डिकान्तर्निहिताम् असिपुत्रिकाम् आक्रष्टुकामः कनकशृङ्खलावलम्बिनी कनकदण्डिकां करेण अवललम्बे । तया कनकदण्डिकया अभिहतजघना गजवधूः अतिजवतया गत्यन्तरम् आरूढवती।प्रथमगत्यनुरोधेन प्रमुक्तं प्रभ्रष्टलक्ष्यं पतद्यन्त्रतोरणं वर्वरकस्य उपरि निपपात। तेन हते वर्वरके दारुवर्मा यन्त्रतोरणनिपातनापराधेन आत्मवधं निश्चित्य सरभसम् उत्तुङ्गं तोरणस्थलम् आरुह्य यन्त्रघट्टनवीजं लोहकीलकम् उत्पाट्य चन्द्रगुप्तबुद्ध्या वैरोचकं हस्तिनीगतमेव अवधीत्। अथ च वैरोचकपुरस्सरेण पदातिलोकेन एव लोष्टघातं हतो बभूव। अनन्तरम् अभयदत्तो नाम राक्षसप्रयुक्त भिषक् चन्द्रगुप्तवधाय योगचूर्णमिश्रितम् औषधम् उपजहार । तत्प्रत्यक्षीकृत्य चाणक्यः कनकभाजने वर्णान्तरोपजम्भेन सविषमिदमौषधमिति निश्चित्य तमभयदत्तं तदेव औषधं पाययित्वा अवधीत्। अथ राक्षसः प्रमोदकं नाम शयनाधिकृतं महान्तम् अर्थराशिं पारितोषिकतया वितीर्य चन्द्रगुप्तम् अभिद्रोग्धुम् नियुयोज । तम् अतिशङ्कितः चाणक्यः कुतः अयं भूयान् धनागमः? इति पृष्ट्वा पूर्वापरविरुद्धप्रलापेन अपलपन्तं विचित्रवधेन व्यापादयामास ।

अथ शयनागारे शयितं चन्द्रगुप्तं निशि निगूढं निहन्तुं बीभत्सकादयो राक्षसप्रणिधयः प्रथममेव प्रयुक्ताः शयनगृहस्य अधः सुरङ्गाम् एत्य न्यवसन्। तच्छयनगृहं चन्द्रगुप्तप्रवेशात्प्राक् चाणक्यः स्वयं प्रविश्य निपुणमवलोकयामास। तत्र कस्माच्चित् भित्तिच्छिद्रात् गृहीतभक्तावयवां पिपीलिकापङ्क्तिं निष्क्रामन्तीमवलोक्य पुरुषगर्भम् एतद्गृहम् इति निश्चित्य तस्मिन् दाह्यमाने धूमावरुद्धदृष्टयो बीभत्सकादयः ज्वलनसात् अभूवन्। अथ एतेषु सर्वेषु उपायेषु चाणक्यबुद्धिकौशलेन विफलीभूतेषु निष्प्रत्याशो राक्षसः सुहृत्तमस्य मणिकारश्रेष्ठिनः चन्दनदासस्य गृहे पुत्रकलत्रादिकं न्यासीकृत्य नगरादपक्रम्य मलयकेतुम् आश्रित्य पितृवधामर्षितं तं चन्द्रगुप्तम् अभियोक्तुं प्रोत्साहयामास। चाणक्यस्तु कुसुमपुरवृत्तान्तं परिज्ञातुं निपुणकं नाम प्रणिधिं प्रेषितवान्। सः भिक्षुको भूत्वा यमपटं प्रसार्य गायन् मणिकारश्रेष्ठिनः चन्दनदासस्य गेहं प्रविवेश। तत्र च गीतानि गातुं प्रवृत्ते अस्मिन् गृहाभ्यन्तरात् राक्षसस्य कुमारः पञ्चवर्षदेशीयः कौमारसुलभेन कौतूहलेन उत्फुल्लनयनः निश्चक्राम। तदानीं हा! निर्गतो हा! निर्गत इति स्त्रीजनः कोलाहलम् अकरोत्। राक्षसस्य भार्या सरभसम् आगत्य तं कुमारम् आकृष्य संभ्रमप्रचलितात् करात् अंगुलीयकं विगलितमविज्ञाय अभ्यन्तरं प्रविष्टा। निपुणकः तत् अंगुलीयकं राक्षसनामाङ्कितम् अवलोक्य चाणक्याय प्रददौ। मुद्राम् इमाम् अधिगत्य चाणक्यो राक्षसवशीकरणाय बहूनि कपटतन्त्राणि प्रयोक्तुं प्रचक्रमे।

तथाहि—अस्ति राक्षसस्य प्रियमित्रं शकटदासो नाम

कायस्थः । चाणक्यप्रणिधिः सिद्धार्थकः तेन सह कपटसख
आहितः आसीत् । सन्ति च म्लेच्छराजलोकस्य मध्ये प
प्रधानतमा राजानः, कुलूताधिपः चित्रवर्मा, मलयाधि
सिंहनादः, काश्मीराधिपः पुष्कराक्ष्यः, सिन्धुदेशाधिपः सिन्धुषेण
पारसीकाधिपः मेघनादश्चेति । ते च परया सुहृत्तया राक्षस
अनुवर्तन्त इति कृत्वा, तान् घातयितुं राक्षसमलयकेत्वोः उपजा
जनयितुं च भाविकार्यजात निपुणम् अभ्यूह्य लेखम् एकं लिलेख
यमवसरे प्रकाश्यमानं मलयकेतुः राक्षसेन चन्द्रगुप्ताय निगूढ
संधिकरणार्थम् अनुप्रेषितम् इति निस्सन्देहम् अनुसन्धाय विशुद्ध
भावम् अपि तं निष्कासयिष्यति ।

ततश्च सिद्धार्थकम् आहूय एवम् आदिदेश—' भद्र प्रयत्न-लिखितान्यपि श्रोत्रियाक्षराणि नियतम् अस्फुटानि भवन्ति। तत् इम लेखं केनापि कस्यापि स्वय वाच्यम् इति अदत्तवाह्यनामानं शकटदासेन लेखयित्वा उपनय । न च आख्येयम् अस्मै चाणक्यो लेखयति इति । सिद्धार्थकः तथा कृत्वा उपजहार । तं च लेखं चाणक्यो राक्षसनामाङ्कितया मुद्रया मुद्रापितवान् । अथ तं लेखं तां च मुद्रां सिद्धार्थकाय दत्वा, रहसि कर्तव्यानि बोधयित्वा त विससर्ज । ततश्च शकटदासः चन्द्रगुप्तम् अभिद्रोग्धुं नित्यं प्रयतते इति दोषं प्रख्याप्य तस्य शूलारोपणम् आज्ञापयामास । सिद्धार्थको वध्यस्थानं गत्वा पूर्वमेव कृतसंकेतान् घातकान् अक्षिसंज्ञया पलाय-यित्वा शकटदासमादाय राक्षसम् उपजगाम। स च सुहृत्प्राणरक्षण-परितुष्टः मलयकेतुना सबहुमानं समर्पितानि भूषणानि स्वगात्रात् अवतार्य सिद्धार्थकाय विततार । तानि गृहीत्वा सिद्धार्थकः

तम् एवं विज्ञापयामास—'चाणक्यस्य विप्रियं कृत्वा न शक्यं मया पुनः पाटलिपुत्रं प्रवेष्टुम्। तत् इतः परम् इच्छामि अमात्यम् एव शुश्रूषितुम्' इति। तथेति राक्षसेन अङ्गीकृते पुनरपि निवेदयामास—'अमात्य, अत्र प्रथमप्रविष्टस्य मे नास्ति कोपि परिचितः। तदेतत् अमात्यस्य प्रसादम् अनया मुद्रया मुद्रयित्वा अमात्यस्यैव भाण्डागारे स्थापयितुम् इच्छामि ; यदा प्रयोजनं तदा ग्रहीष्यामि' इति। राक्षसः को दोषः, एवं क्रियताम् इत्यङ्गीकृत्य स्वनामाङ्कितां मुद्रां विलोक्य, 'कुतः तदागमः' इति पप्रच्छ। सिद्धार्थकः, 'कुसुमपुरे चन्दनदासस्य गेहद्वारे पतिता मया आसादिता' इति विज्ञापयामास। राक्षसः तत् तथ्यम् इति विश्वस्य ताम् आदाय शकटदासम् एवम् आदिदेश। 'इतः पर अनयैव मुद्रया स्वाधिकारे व्यवहर्तव्यं भवता' इति। एवं चलति कार्ये चन्द्रगुप्तः पर्वतेश्वरेण धृतपूर्वाणि त्रीणि आभरणानि विश्वावसुप्रभृतिभ्यः चाणक्यप्रणिधिभ्यः त्रिभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादयामास। ते च तानि विक्रेतुं राक्षसकटकम् अगमन्। राक्षसश्च तानि महार्हाणि आभरणानि मूल्यं प्रदाय जग्राह।

अत्रान्तरे चाणक्यो राक्षसस्य कपटसुहृद क्षपणकं, 'राक्षसप्रयुक्तः अयं विषकन्यया पर्वतकेश्वरं घातितवान्' इति दोषं प्रख्याप्य नगरात् निर्वासयामास। सः राक्षसम् उपजगाम। अथ राक्षसकलत्रसंरक्षिणं चन्दनदासं राजाहितकारी इतिबन्धनागारे क्षेपयामास। तदानीम् एव भागुरायणः अन्येऽपि भद्रभटप्रभृतयः चाणक्यप्रणिधयः चन्द्रगुप्तापरागव्याजेन अपक्रान्ताः मलयकेतुम् अशिश्रियन्। भागुरायणः स्वप्राणरक्षक इति कृतज्ञतया मलयकेतुना

अमात्यपदे प्रतिष्ठापितो बभूव। ततश्च चाणक्यः चन्द्रगुप्तेन सह कृतककलहं कृत्वा ततः अपक्रान्त इव अभूत्। राक्षसस्तु स्वप्रणिधिना विराधगुप्तेन सर्वम् एव चन्द्रगुप्तबलम् आकुलीभूतम्, चाणक्य च ततः अपरागात् अपक्रान्तं परिज्ञाय भृशं तुतोष। अत्रान्तरे लब्धामात्यपदः भागुरायणः राक्षसस्य चाणक्य एव द्वेष, न चन्द्रगुप्तस्य उपरि इति तैः तैः उद्बोधनैः मलयकेतोः मनसि महान्तं विकल्पम् उत्पादयामास। अथ कतिपयकालानन्तरं राक्षसेन प्रोत्साहितो मलयकेतुः कौलूतप्रभृतिभिः सुहृद्भिः परिवृतः ससैन्यः चन्द्रगुप्ताभिषेणनाय प्रस्थाय पुष्पपुरस्य नातिदूरे सेनानिवेशम् अकरोत्। अरातिबलस्य संनिहिततया जातशङ्को मलयकेतुः मुद्राम् एकां भागुरायणहस्ते समर्प्य कटके अस्मिन् मुद्रालाञ्छितस्यैव प्रवेशो निर्गमो वा देयः इत्याज्ञापयामास।

एवं प्रचलति व्यवहारे, जीवसिद्धिः अवसरः इदानीं चाणक्यनिदेशानुष्ठानस्य इति निश्चित्य विविक्ते निष्परिजनं मलयकेतुम् उपतिष्ठन्तं भागुरायणम् उपगम्य बहिः निर्गन्तुं मुद्रां ययाचे। तेन च किमुद्दिश्य गम्यते इति पृष्टे एवं प्राह— 'रहस्यम् एतत्। तथापि कथयामि श्रूयताम्। अहं तावत् मन्दभाग्यः पाटलिपुत्रम् अधिवसन् राक्षसेन मित्रत्वम् उपगतः। तस्मिन्नवसरे राक्षसः गूढं विषकन्यकाप्रयोगम् उत्पाद्य पर्वतेश्वरं घातितवान्। ततः अहं राक्षसमित्रम् इति कृत्वा चाणक्येन नगरात् निर्वासितः। इदानीमपि राक्षसेन किमपि तादृशं कर्म आरभ्यते, येन अहं जीवलोकात् अपि निष्कासिष्ये। तस्मादतिनृशंसकारिणम् इमम् विसृज्य यत्रकुत्रापि गमिष्यामि' इति। श्रुत्वैतत्, कथं राक्षसः एव

अस्मत्पितृघाती इति भृशं दूयमाने मलयकेतौ भागुरायणो मुद्रां दत्वा क्षपणकं विससर्ज। ततश्च सिद्धार्थकः पूर्वं चाणक्येन दत्तं राक्षसमुद्रालाञ्छितं लेखं स्वेन एव राक्षसभाण्डागारे निक्षिप्तपूर्वां तन्मुद्रालाञ्छिताम् आभरणपेटिकां च समादाय सत्वरं कटकात् निर्गच्छन् रक्षिभिः गृहीतः मलयकेतुनिकटम् आनिन्ये। 'कथम् अगृहीतमुद्रः कटकात् निर्गच्छसि ?' इति पृष्टे एवं न्यजिज्ञपत् अहं खलु राक्षसेन लेखम् इमं दत्वा चन्द्रगुप्तसकाशं प्रेषितः, कार्यगौरवेण त्वरायितः अस्मि। तत् क्षम्यताम् इति उक्त्वा लेखमर्पयामास। भागुरायणः कीदृशः अयं लेखः ? इति तमुद्घाट्य मलयकेतवे प्रादर्शयत्। स चैनमवाचयत्।

"स्वस्ति यथास्थानं कुतोपि कोपि कमपि पुरुषविशेषम् अवगमयति। अस्मत्प्रतिपक्षं निराकृत्य कापि दर्शिता सत्यता सत्यवादिना। सांप्रतम् एतेषाम् अपि प्रथमम् उपन्यस्तसंधीनां अस्मत्सुहृदां पूर्वप्रतिज्ञातसन्धिपरिपणनप्रोत्साहनेन सत्यसन्धः प्रीतिम् उत्पादयितुमर्हति। एतेपि एवम् अनुगृहीता सन्तः स्वाश्रयविनाशेन उपकारिणम् आश्रयिष्यन्ति। एतेषां मध्ये केचिदरे कोशदण्डाभ्यां अर्थिनः। केचित् विषयेणेति। अलंकारत्रयञ्च सत्यवता यदनुप्रेषितं तदुपगतम्। मया अपि किञ्चित् अनुप्रेषितं तदुपगमनीयम्। वाचिकं च आप्ततमात् अस्मात् श्रोतव्यम्" इति। वाचिकं किमिति पृष्टे सिद्धार्थकः कौलूतादयः पञ्च राजानः चन्द्रगुप्तेन सह निगूढं सन्धिं विधित्सन्ति इत्यादिकम्। अस्य एव लेखस्य विवरणं विधाय आभरणपेटिकां च प्रदर्शयामास। तामपि राक्षसमुद्राङ्किताम् आलोक्य समुद्घाट्य पश्यति मलयकेतौ स्वेन राक्षसाय सबहुमानं सादरञ्च

यत् अनुप्रेषितम् आभरणत्रयं तत् तस्याम् आसीत्। ततश्च राक्षसेन चन्द्रगुप्तस्य उपायनीकृतम् इति लेखतां निश्चित्य मलयकेतुः चलचञ्चुकोप। सद्य एव राक्षस द्रष्टुं आचकाङ्क्ष। राक्षसस्तु कुमारेण समर्पितपूर्वस्य आभरणस्य सर्वार्थसिद्धये वितीर्णत्वात् विक्रीतेषु एक परिधाय आजगाम। तदाभरणं स्वपित्रा धृतपूर्वम् अभिज्ञाय सत्यं चन्द्रगुप्तेन अस्मै प्रेषितम् इति निश्चित्य विवृद्धमन्युः मलयकेतुः किम् एतत्सर्व इति तं पप्रच्छ। राक्षसस्तु लेखस्य शकटदासेन स्वहस्तलिखितत्वात् स्वमुद्रालाञ्छितत्वाच्च नाहं व्यलेखयम् इति वक्तुं न अपारयत्। आभरणादिविषयेषु विरचितस्य चाणक्यनीतिप्रयोगस्य सुश्लिष्टत्वात् यत्किमपि वक्तुम् अवकाशमलभमानः भृशं पर्याकुलीभूय मलयकेतुना निराकृतः गत्यन्तराभावात् पाटलिपुत्रं निववृते। अथ स क्रुद्धः कुमारः कौलूतादीन् कपटसुहृदः विज्ञाय तान् अजीघनत्।

अनन्तरम् असमीक्ष्यकारी एष दुराचारः इति मलयकेतुम् उज्झित्वा सर्वे सैनिकाः सभयं पलायांचक्रुः। अवसरप्रतीक्षा भद्रभटप्रभृतय मलयकेतुं संयम्य चाणक्यनिकटम् आनिन्युः। सिद्धार्थकेन वृत्तान्तम् इमम् प्रबोधितःचाणक्यः तान् एवम् आज्ञापयामास। 'चन्दनदासः स्वगृहे निक्षिप्तं राक्षसकलत्र नार्पयति। तत् त्व सः सिद्धार्थकश्च चाण्डालवेषधारिणौ त शूलम् आरोपितम्' इति। ततश्च राक्षसं तन्त्रेण स्वसमीपम् आनेतुम् पुरुषम् एक प्राहिणोत्। स च पुरुषः राक्षसागमनमार्गे कस्यचित् द्रुमस्य शाखायां कण्ठम् उद्बध्नन् आसीत्। राक्षसेन व्यसनकारणं पृष्टः स एवम् उवाच। 'अस्ति मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम। तस्य प्रियवयस्यः विष्णुदासो नाम

ममापि प्रियवयस्यः। स च चन्दनदासस्य राक्षसकलत्रप्रच्छादनापराधेन शूलारोपणं श्रुत्वा, तदश्रोतव्यश्रवणात् पूर्वमेव ज्वलनं प्रवेष्टुं सनह्यति। अहमपि विष्णुदासस्य अश्रोतव्यं यावत् न शृणोमि, तावत् आत्मानं व्यापादयिष्यामि' इति। तच्छ्रुत्वा राक्षसः प्रत्युवाच—'भद्र! गच्छ! गच्छ! शीघ्रं विष्णुदासं ज्वलनप्रवेशनात् निवारय, अहमपि इदानीं चन्दनदासं मरणात् मोचयामि।' इत्युक्त्वा सरभसं वध्यस्थानं गत्वा शूलायतनान् एवम् आह। 'भो भोः न खलु व्यापादितव्यः चन्दनदासः। यत्कृते अय व्यापाद्यते सः राक्षसः अयं विधेयः अस्ति इति चाणक्याय निवेद्यताम्' इति। अनन्तरं तैः बोधितः चाणक्यः राक्षसं स्वसमीपमानाय्य मैत्रीं चक्रे। ततश्च तं चन्द्रगुप्तसाचिव्ये प्रतिष्ठाप्य स्वस्थो बभूव। चन्द्रगुप्तश्च राक्षसानुरोधेन मलयकेतवे पित्र्यमेव विषयं प्रत्यर्प्य, चन्दनदासस्यापि मोक्षम् आज्ञाप्य, राक्षसविन्यस्तसमस्तराज्यभारः सुखैकतानो बभूव। एवं चाणक्यो राक्षसस्य चन्द्रगुप्तेन सह मैत्रीं संपाद्य कृतकृत्यः परां कोटिमानन्दस्याध्यगच्छत्।

मुद्राराक्षसकथासंग्रहः संपूर्णः।

वेणीसंहारकथासंग्रहः

पुरा खलु ज्येष्ठः पाण्डवो युधिष्ठिरः राजसूयं यज्ञम् आजह्रे। तत्र च अनुपमां समृद्धिम् अभिवीक्ष्य असूयाकषायितहृदयः दुर्योधनः शकुनिना सह संमन्त्र्य द्यूतं कर्तुमजातशत्रुम् आजुहाव। ततश्च अक्षशौण्डेन शकुनिना सह कपटद्यूते प्रवृत्ते प्रतिदेवनं पराजये वर्तमानः युधिष्ठिरः गवाश्व दासीदासम् अशेषाणि धनानि अनुजान् आत्मानम् अन्ततः महानुभावां पाञ्चालीम् अपि पणम् अकरोत्।

अथ निर्मर्यादस्य दुर्योधनस्य वशे वर्तमानः दुश्शासनः पतिव्रतोत्तमां पाञ्चालीं केशेषु आकृष्य सभामध्यम् आनिनाय। निरस्य लज्जाम्, उल्लङ्घ्य मर्यादां, विधूय विनय, दूरीकृत्य साधुवृद्धवचनानि, पतिव्रताललामभूतायाः पाञ्चाल्याः चेलापकर्षणाय प्रायतिष्ट दुर्मतिः दुश्शासनः। तदानीम् उदासीनेषु सत्यपाशसंयमितेषु पाण्डवेषु, धिक्शब्दगर्भम् अवनमितमुखेषु वृद्धगणेषु, विधिवल विचिन्त्य वाचंयमेषु अन्यसभ्येषु, कृष्णसर्पवेष्टितगात्रेव दुश्शासनकरस्पर्शेन प्रवेपमाना सा तपस्विनी पाण्डवसीमन्तिनी गत्यन्तराभावात् उच्चैः एवम् आचक्रन्द।

हा कृष्ण द्वारकावासिन् क्वासि यादवनन्दन।
इमामवस्थां संप्राप्ताम् अनाथां किमुपेक्षसे? ॥ इति

अथ भगवतः कमलाकान्तस्य निरुपाधिकया करुणया चरितम् अस्याः पयःपारावारतरङ्गपरंपराभिः इव निरर्गलम्

उद्गलन्तीभिः दुकूलपरंपराभिः आच्छादितम् अभूत् । चिर-कालचेलापकर्षणप्रयासपरिश्रान्तबाहुः दुरात्मा दुश्शासन-स्तत्पातिव्रत्यदहनदग्धगात्र इव प्रसारितपाणिः पपात पृथिव्याम् । तस्याद्भुतस्य दर्शनेन सदसि कोलाहले वर्तमाने दुस्सहक्रोध-प्रस्फुरदोष्ठपुटः भीमसेनः करेण करं समुत्पिष्य सरभसम् समुत्थाय सिंहनादम् एकं विससर्ज । तेन सिंहनादेन प्रशान्ते कोलाहले गभीरेण स्वरेण एवम् अवादीत्—' यद्यस्य दुर्बुद्धेः दुश्शासनस्य वक्षः विदार्य रुधिरं न पिबेयं तर्हि न अहं सतां गतिम् अवाप्नुयाम् ' इति ।

अथ अतिमात्रम् अहंभावाध्मातहृदयः दुर्योधनः द्रौपदीम् उद्वीक्ष्य मन्दहासेन वदनं व्यादाय वसनम् अपोह्य सव्यम् ऊरुम् ' इत आस्यताम् ' इति साक्षिसंज्ञम् आस्फाल्य प्रदर्शयामास । तत् दृष्ट्वा रोषविस्फारितेक्षणः भीमसेनः ' अये दुरात्मन् दुर्योधन, यदि गदया अहम् एनम् ऊरुं न भिन्द्याम्, तदा अहम् आत्मनः सर्वं सुकृतफलं न अधिगच्छेयम् ' इति व्याजहार । एवम् असह्येन परिभवेण दह्यमानमानसा द्रुपददुहिता अपि, ' यावत् अयं दुरात्मा दुर्योधनः परासुः भूमौ न शेते तावत् अहं विमुक्ताम् इमां वेणीं न संहरिष्यामि ' इति प्रतिजज्ञे । अथधृतराष्ट्रो दुर्योधनस्येदम् अत्युत्कटं दुश्चरितम् अभिवीक्ष्य नितराम् अनुतप्तहृदयः पाञ्चालीं पाण्डवांश्च बहुभिः सान्त्ववादैः समाश्वास्य पुनरपि राज्यं प्रत्यर्प्य इन्द्रप्रस्थं प्रति प्रस्थापयामास ।

अथ कर्णशकुनिप्रभृतिभिः दुरात्मभिः प्रबोधितेन दुर्योधनेन समाहूतः युधिष्ठिरः विदुरप्रभृतिभिः आप्तैः बहुशः निवार्यमाणोऽपि

भवितव्यताकृष्टमानसः सभामागत्य पुनरपि शकुनिना समम् अक्षैः देवनं प्रतिपेदे । प्रथमे देवने द्वादश संवत्सरान् अरण्यवासः, द्वितीये च संवत्सरमेकम् अज्ञातवासश्च पणोऽभूत् । उभयोरपि देवनयोः पराजितः अयं युधिष्ठिरः सहोदरैः पत्न्या च समं प्रस्थाय अरण्ये बहून् क्लेशान् अनुभवन् विराटनगरे कथं कथमपि अज्ञातवासमपि अतिवाहयाञ्चक्रे ।

एवं त्रयोदशसु संवत्सरेषु अतीतेषु युधिष्ठिरः स्मरणमात्रकृत-संनिधानेन भगवता वासुदेवेन सह संमन्त्र्य दुर्योधनदुश्शासनादि-दुर्नयस्मरणदुस्सहरोषेण भीमेन बहुधा प्रतिषिद्धमपि सन्धि-कर्तव्यतया अनुमेने । अथ भगवान् देवकीसूनुः भरतकुलहित-काम्यया स्वयमेव प्रतिपन्नदौत्यः प्रस्थाय दुर्योधनस्य सदनं आससाद । तत्र विशेषतः समलंकृते सभामण्डपे पूर्वमेव संमिलितैः भीष्मप्रभृतिभिः महनीयैः अभिनन्दितागमनः भगवान् सुरगुरुरिव सुधर्मायां सुरपक्षम् एवं व्याजहार ।

' विदितं खलु भवतां यद्युधिष्ठिरः कपटद्यूतनिर्जितः सानुजः सभार्यो वनवासे बहून् क्लेशानवाप्य कथं कथमप्यज्ञातवासकृच्छ्र-मपि अतिचक्राम ' इति । सः अयम् इदानीं धर्म्यं न्याय्यं च पन्थानम् आस्थितः सुयोधनेन समं सन्धिं कर्तुम् इच्छति । तस्य इदं मन्युखान्तरितं वचनम् ।

इन्द्रप्रस्थं वृकप्रस्थं जयन्तं वारणावतम् ।
प्रयच्छ चतुरो ग्रामान्कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम् ॥ इति

श्रुत्वैतत् नितराम् मर्मार्पितः दुरात्मा दुर्योधनः पाण्डवपक्षपाती इति भगवन्तं संयन्तुमारेभे । तदा भगवान् विश्वरूपं प्रदर्श्य तेजः-

सपातमूर्च्छितं तमवधूय पाराशर्यनारदजामदग्न्यप्रभृतिभि मुनिवृन्दारकैः स्तूयमानः पाण्डवान्तिकमाजगाम । तच्च प्रियं मन्यमानः भीमसेनः पाञ्चालीं बहुविधैः सामवादैः समाश्वास्य सर्वानपि राजन्यान् समराय संनाहयामास ।

ततः परमतिभयंकरे सकलराजकुलक्षयावहे महति युद्धे प्रवर्तमाने दशभि दिवसै पाण्डवबलस्य महत् कदनं कुर्वन्तं भीष्मं निरुपाधिकया कृपया स्वयमेव प्रतिपक्षसारथ्येन भगवता वासुदेवेन संरक्ष्यमाणःविस्मयनीयपराक्रमःसव्यसाची, शिखण्डिनं पुरस्कृत्य युध्यमानः स्यन्दनात् पातयामास । अथ संशप्तकैः सह समरप्रवर्तनेन अन्यत्रापनीते अर्जुने, 'अयमेव समयो युधिष्ठिरादीन् विजेतुम्' इति निश्चित्य महोत्साहाः धार्तराष्ट्राः चक्रव्यूहं परिकल्पयामासु ।

तद् व्यूहस्य अभिमन्युमन्तरेण कस्याप्यनभिज्ञाततया अनिर्ज्ञातनिर्गममपि तं पुरस्कृत्य प्रविविक्षत्सु युधिष्ठिरादिषु, सत्वरमन्तः प्रविष्टवति च सुभद्रातनये जयद्रथः समागत्य अन्यान् अरौत्सीत् । अथ यावत्प्राणं प्रतिकुर्वन्तमपि एकाकिनमभिमन्युं सर्वेऽपि वीराः परिवार्य शरवर्षैः अवकिरन्तः रथात् अधःपातयामासुः। तत् श्रुत्वा पुत्रशोकदह्यमानमानसः अर्जुनः तनयमरणकारणं जयद्रथं 'श्वो दिनान्तात् प्रागेव हनिष्यामि, नोचेत् अग्निं प्रवेक्ष्यामि' इति प्रतिजज्ञे ।

दुःस्वप्नदर्शनदूयमानमानसां भानुमतीं समाश्वासयन् दुर्योधनः दुश्शलामुखात् तदेतत् प्रतिज्ञातमाकर्ण्य परेद्युः समरे समारब्धे, तं जयद्रथं समराङ्गणात् सुदूरे पृष्ठतः स्थापयामास ।

अथ लोहितायति सूर्ये जयद्रथस्य अनक्षिगोचरतया अग्निप्रवेः एव शरणम् इति नितरां निर्विण्णे धनञ्जये अपारकरुणानिधि भगवान् चक्रपाणिः आत्मीयया अत्यद्भुतया मायया सूर माच्छाद्य, आकालिकमन्धकारमसृजत् । तदानीमर्जुनानल प्रवेशदर्शनसुखमनुभवितुं पुरतः समागत्य कौरवचमूमध्यात् मुखमुन्नमयति जयद्रथे, भगवता वासुदेवेन दत्तसञ्ज्ञः धनञ्जयः सत्वरम् अतिनिशितैःशरवर्षैः अग्रत स्थितान् अरातिवर्गानपसार्य, अत्यद्भुतेन हस्तलाघवेन छिन्न तच्छिरः, समन्तपञ्चकसमीपे पश्चिमां सन्ध्यामुपासीनस्य वृद्धक्षत्रस्य तज्जनकस्य उत्सङ्गे पातयामास । सोऽपि ससंभ्रमं तच्छिरो भुवि निपातयन् ' यः अस्य जयद्रथस्य शिरः भूमौ पातयिष्यति, तस्य शिरः शतधा फलिष्यति' इति स्वस्यैव शापं स्वयम् अनुबभूव ।

तदनन्तरं जयद्रथवधेन नितराम् अमर्षितैः धार्तराष्ट्रैः रात्रियुद्धे समारब्धे, महेन्द्रदत्ताम्, अर्जुनवधार्थं चिरेण संरक्षितां शक्तिं कर्णो घटोत्कचवधेन चरितार्थाम् अकरोत् । द्रुपदविराट-भूरिश्रवस्सोमदत्तवाह्लीकप्रमुखेषु वीरेषु निहतेषु, वयसा अशीति-पञ्चकमपि षोडशवर्षवत् सेनामुखे सञ्चरन्त द्रोणं द्रष्टुमपि अशक्तेषु पाण्डवसैन्येषु पलायमानेषु, भीमसेनः स्वसैन्य एव कञ्चिदश्वत्थामनामानं कुञ्जरं निहत्य द्रोणान्तिके 'अश्वत्थामा हतः' इति पुनः पुनः उच्चैः श्रावयामास ।

पुत्रपराक्रमाभिज्ञो द्रोणः तद्वाक्ये विश्वासमनधिगच्छन् अनुक्तपूर्वानृतम् अजातशत्रुमागत्य, ' अपि सत्यम् अश्वत्थामा हत ' इति पप्रच्छ । अनिच्छन्नपि वन्धुवाक्यनिर्बद्धो जयलुब्धो

युधिष्ठिरः मन्दमन्दम् 'अश्वत्थामा हतः' इत्युक्त्वा किञ्चिद्विलम्ब्य 'कुञ्जरः' इत्यप्यभाणीत्। ततश्च अनाकर्णितवाक्यशेषः पुत्रशोक-विदीर्णहृदयः शिथिलितप्राणो द्रोणः सशरं शरासनं विसृज्य रथोपस्थ एव योगमास्थाय प्राणान् तत्याज।

अथ धृष्टः धृष्टद्युम्नः सरभसं समीपमुपसर्पन् असकृत् अर्जुनेन सधिक्कारं निवार्यमाणोऽपि तूष्णींभूतस्य तस्य पलितः धवलमुत्तमाङ्गमसिलतया कण्ठात् अपातयत्। अश्वत्थामा तदेतद्वैशसं तत्सारथिमुखादाकर्ण्य, सुचिरं शोकसागरे निमग्नः कृपदुर्योधनाभ्यां समाश्वासितः कथञ्चित् प्रकृतिमापन्नः युद्धाय मनो दधे। पितुः अनन्तरं सैनापत्यममोघसतः द्रोणपुत्रस्य अस्य शोकरोपसंवर्धितान् वीरवादान् असहमानः दुर्योधनेन प्रतिज्ञात-सैनापत्यः द्रोणमत्सरी कर्णः 'वक्तुं सुकरमिदं, दुष्करम् अध्यवसि-तुम्' इत्यादिभिः वाक्यैः तं परिजहास। परस्परवधव्यवसायपर्यन्ते वाक्कलहे प्रवर्तमाने कृपदुर्योधनाभ्यां कथंचित् सान्त्वितः क्रोधस्यपरां काष्ठामभिरूढः अश्वत्थामा, यावदयं ताताधिक्षेपकारी कर्णो न निधनमुपैति, तावत् अहं शस्त्रं न गृह्णीयाम्' इति प्रतिजज्ञे।

अथ कृतकठोरप्रतिज्ञेन भीमेन प्रार्थितं दुश्शासनं संरक्षितुं सरभसमुपगतौ कर्णदुर्योधनौ भ्रातुः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुः अर्जुनः सरभसमभिद्रुत्य शरवर्षैः अवाकिरत्। ततश्च घटोत्कचवधा-मर्षितया हिडिम्बया प्रेषितैः राक्षसैः अनुप्रविष्टः भीमसेनः दुश्शासनं भूमौ निपात्य नृसिंह इव हिरण्यकशिपोः तस्यवक्षोविदार्य रुधिरम् आपपौ। अर्जुनशरप्रहारमूर्च्छितं दुर्योधनमालोक्य सारथिः स्यन्दनमपवाह्य निकटोद्याने कस्यचित् न्यग्रोधतरोः

संग्राममासाद्य दुर्योधनो दुश्शासनारिं गाढमभिहत्य, वीर सुलभां गतिमनीनयत्। अथ भ्रातृवधशोकजं बाष्पं प्रमृज्य धनञ्जयो भ्रातृहस्तात् गदामाकृष्य, अकृतहस्त इति कृत्वा वासुदेवेन निवार्यमाणः अपि, दुर्योधनेन समं योद्धुम्, आरब्धवान् दुर्योधनपक्षपाती बलदेवश्च देवकीसूनुमुपायतः स्वरथमारोप्य द्वारकां नीतवान्। अहं तु मुनिजनसुलभेन कौतूहलेन एतत् द्वन्द्वयुद्धमपर्याप्तमेव आलोक्य, अतिकठोरेण आतपेन बलवत् तृषितः इहागतः अस्मि' इत्युक्त्वा चार्वाको यथागतमगमत्।

अतिदारुणमेतमुदन्तमाकर्ण्य, सद्य एव मूर्च्छितौ द्रौपदीयुधिष्ठिरौ कथञ्चित् संज्ञां लब्ध्वा सुचिरम् अतिकरुणां विलप्य यावत् आदीपितां चितां प्रवेष्टुम् उद्युक्तौ, तावत् भीमसेनः दुर्योधनं निहत्य, परिपूरितप्रतिज्ञाभारः क्षतजाभिषेकपाटलितशरीरः दुर्लक्षव्यक्तिः 'क्व सा तिष्ठति पाञ्चाली' इति उच्चैः उद्घुष्यन्,युधिष्ठिराभिमुखमाययौ। निहतार्जुनो दुर्योधन एव पुनः अपि परिभवं कर्तुं आगच्छतीति मत्वा भयात् आशिरःपादमाकम्पमानां चटुलपदमपसर्पन्तीं पाञ्चालीं 'तिष्ठ, तिष्ठ, भीरु, क्वाधुनागम्यते,' इत्युक्त्वा केशेषु ग्रहीतुमियेष भीमसेनः।

तदनु 'दुरात्मन्, भीमार्जुनशत्रो, दुर्योधनहतक, एहि एकेनैव मुष्टिपातेन त्वां पातयामि' इत्याद्यधिक्षिपन्तं वेगात् आत्मानमालिङ्गितवन्तं रुदिताश्रुपरिक्लिन्ननयनमजातशत्रुमालोक्य भीमसेनः, 'देव, नाहं दुर्योधनहतकः, अपि तु परिपूरितप्रतिज्ञामहोत्सवो भीमसेनः' इति ससान्त्वमकथयत्।

अथ परां कोटिमानन्दस्य अधिरूढे युधिष्ठिरे भीमसेनः दुर्योधनशोणितोक्षितेन पाणिना पतिव्रताललामभूतायाः पाञ्चाल्या दुश्शासनकराकृष्टं केशहस्तं संयमयामास । अथ एव महान्तं विप्रलम्भं कृतवन्तं चार्वाकमन्विष्य निहत्य नकुलः सहदेवेन सममावासमाससाद ।

अथ भगवान् वासुदेवः स्वयमर्जुनेन साकमभिषेकसामग्री-संपादनाय भृत्यवर्गान् आज्ञाप्य अनुभूतवेणीसंहारया द्रौपद्या सहितमजातशत्रुं द्रष्टुं सत्वरमाययौ । एवं भगवतः पुराणपुरुषस्य पुण्डरीकाक्षस्य निरुपाधिकया करुणया महत् कृच्छ्रमुत्तीर्णः तत्कालोपस्थितैः पाराशर्यनारदतुम्बुरुप्रभृतिभिः महर्षिभिः धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिः आप्तैश्च परिवृतः सानुजः सभार्यो युधिष्ठिरः राज्याभिषेकमहोत्सवमनुबभूव ।

इति

मृच्छकटिककथासंग्रहः

आसीदुज्जयिन्यां चारुदत्तो नाम ब्राह्मणः। स युवा दीनानुकम्पी परोपकारनिरतः स्वयम् ऋद्धिमानपि अर्थिभ्यः मित्रेभ्यश्च सर्वस्वमात्मीयं दत्वा दरिद्रः बभूव। तस्य कदाचित् कामदेवायतने देवतोपस्थानार्थमागतया वसन्तसेनया गणिकया सह परिचयः सञ्जातः। सा च सर्वसुन्दरीणामुपरि वर्तमान वेश्याजनसुलभं धनलोभं विहाय 'आत्मीयेनापि धनव्ययेन गुणवानेव युवा सेवितव्यः' इति कृतनिश्चया सर्वगुणानामेक निवासभूते चारुदत्ते दृढानुरक्ता बभूव। कल्याणचरित्रः चारुदत्तोऽपि, यौवनसुलभेन कामेन आकृष्टहृदयः तस्यामनुरागमाबबन्ध। तदा प्रभृति, तामेव स्मृतवा, परिक्षीणविभवतया अप्रतीकारं कामं कृच्छ्रेण अन्तः नियमयन्, कतिपयं कालमयापयत्।

अथ कदाचित् अस्तमिते सूर्ये, चारुदत्तः सायं सन्ध्यामुपास्य, मैत्रेयाख्येन वयस्येन सह, एकत्र बलवतीं वसन्तसेनागतामुत्कण्ठाम्, अपरत्र दु:सहदुःखप्रदं दारिद्र्यं च, अनुस्मृत्य अनुशोचन् आस्त। तदानीं बलवति अन्धकारे झटिति बहिर्द्वार कपाटम् उद्घाट्य, सहसा अन्त. प्रविष्टा साध्वसकम्पमानगात्री वसन्तसेना त्वरिततरमभिपत्य, 'आर्य! परित्रायस्व माम्' इति तस्य पादयोः पपात। चारुदत्तेन च, 'न भेतव्यम्' ब्रूहि, कुत परित्रातव्या भवती?' इति पृष्टे सैवं बभाषे। 'आर्य! काम देवायतनोत्सवात् आरभ्य, गुणनिष्क्रीता दासी, भवन्तमुद्दिश्य,

प्रस्थिता अद्य मध्येमार्गम्, मम दौर्भाग्येन दुर्वृत्तस्य राजस्यालस्य संस्थानकस्य दृष्टौ पतितास्मि । धूर्तः असौ अनिच्छन्तीमपि मां बलात् अनुबध्नन्, बलवति अन्धकारे वृत्तखण्डमनुप्रविष्टामपि भूषणशिञ्जितेन उपलक्ष्य अनुगच्छन्, द्वारि तिष्ठति ' इति ।

श्रुत्वैवं चारुदत्तः मैत्रेयमेवमादिदेश । गच्छ, मद्वचनात् ब्रूहि राजस्यालं संस्थानकम्, ' मम इयं गुणानुरक्ता वसन्तसेना, विरम अस्याः अनुबन्धात् ' इति ।

मैत्रेयेण बहिः गत्वा एवमुक्ते संस्थानकः एवमब्रवीत् । ‘उच्यतां मद्वचनात् चारुदत्तः, “मयाभिसार्यमाणा वसन्तसेना तव गेहं प्रविष्टा; तां शीघ्रमेव प्रस्थाप्य निर्यातय; नोचेत् मरणान्तिकं वैरं भविष्यति ।” इति ।

चारुदत्तः तत्संदेशं मूर्खोयमित्यनाकर्णितकेनावज्ञाय वसन्तसेनया सह संलपन्नास्त । सा तु कञ्चित् कालं स्थित्वा एवमब्रवीत् । ‘आर्य अतिक्रामति कालो गृहगमनाय । सर्वदा पापा मां भूषणकृते अनुसरन्ति । तत् इच्छामि इदमलङ्करणजातमार्यस्य गृहे निक्षेप्तुम्’ इति । दाक्षिण्यपरवशः चारुदत्तोऽपि वसन्तसेनायाः प्रथमं प्रणयं विहन्तुमनिच्छन्, तत्संरक्षणाय मैत्रेयं नियुज्य, स्वयमेव अनुव्रज्य, तां स्वावासं प्रापयामास ।

परेद्युः प्रभाते वातायनसमीपे सुखोपविष्टा वसन्तसेना परिजनं विसृज्य एकाकिनी आस्त । तदा शर्विलको नाम ब्राह्मणः समागत्य मदनिकां नाम चेटीं विविक्ते दृष्ट्वा सुचिरं सानुरागमवलोकयामास । पूर्वमेव तस्मिन् अनुरक्तया तया स्वागतेन अभिनन्दितः । शर्विलकः वस्त्रखण्डपिनद्धमाभरणजातं तस्याः हस्ते दत्त्वा,

साशङ्कः पार्श्वेषु दत्तदृष्टिः एवमाबभाषे। 'मदनिके! त्वयि चिरानुरक्तोऽहं त्वामनल्पेन धनेन निष्क्रीय दास्यात् मोचयितुं चौर्येण मया इदमासादितम्। तथाहि। पूर्वेद्युः निशीथे निश्शब्दे नगरे गाढान्धकारावृते दिगन्तराले कर्णीसुतविद्यायामनितर-साधारण नैपुण्यमावहन् अहं चारुदत्तस्य गृहे यथाविधि भित्तौ सन्धिं कृत्वा अन्तः प्रविश्य, मैत्रेयहस्तस्थं जर्जरस्नानशाटीनिबद्धं दीपप्रभया उद्दीपितमाभरणजातमपश्यम्। आग्नेयेन कीटेन दीपं निर्वाप्य निश्शब्दपदमन्तिक गत्वा मैत्रेयहस्तात् इदमादाय निरगाम्। तद् गच्छ वसन्तसेनायै समर्प्य आत्मानं मोचय' इति। तत् श्रुत्वा मदनिका 'अहो अन्याय्यमाचरित, वसन्तसेनया इदं चारुदत्तस्य गृहे न्यासीकृतम्' इति प्रत्युवाच।

अथ अजानता मया कृतमित्यनुतप्तहृदय. किंकर्तव्यतामूढः शर्विलकः चिरं चिन्तयामास। ततः चारुदत्तेन प्रेषित इव भूत्वा वसन्तसेनाया. समीपमागम्य एवमुवाच। 'वसन्तसेने! मम वयस्यः चारुदत्तो गृहस्य जर्जरत्वात् दूरक्षमिदमाभरणजातमिति कृत्वा भवत्यै प्रतिनिर्यातयति, तत् प्रतिगृह्यताम्' इत्युक्त्वा प्रददौ।

वातायनसमीपोपविष्टा सर्वं मदनिकाशर्विलकयोः संवादं श्रुतवती वसन्तसेना 'आर्य! ममापि प्रतिदानमियं मदनिका प्रतिगृह्यताम्' इति सव्याजं प्रतिग्राहयामास।

चारुदत्तस्तु वसन्तसेनया न्यासीकृतम् आभरणजात चौरेणोपहृतं विज्ञाय नितरां शोचन् विदितवृत्तान्तया धूतानाम्न्या सहधर्मचारिण्या वितीर्णामनर्घां रत्नावलीं तत्प्रतिमूल्यतया

वसन्तसेनायै मैत्रेयहस्तेन प्रेषितवान् । तदादाय वसन्तसेना 'आर्य चारुदत्तं प्रेक्षितुं प्रदोषे अहमागमिष्यामि' इति प्रतिसन्दिदेश ।

अथ अस्तमिते सूर्ये दुर्दिनद्विगुणितेनान्धकारेण आवृते दिगन्तराले मन्मथावेशस्य परां काष्ठामधिरूढा वसन्तसेना तत्कालोचितमभिसारिकावेषं धृत्वा चेट्या सह प्रस्थाय चारुदत्तस्य सदनमाजगाम । पूर्वमेव सोत्कण्ठः चारुदत्तः तां दृष्ट्वा परमानन्दभरितः स्वागतेन अभिनन्द्य अपरिमेयप्रेमरसनिर्भरहृदयां तां कृत्स्नां रात्रिमरीरमत् ।

अथ प्रभाते रतिखेदप्रसुप्तां तामालक्ष्य चारुदत्तो वर्धमानकं चेटमाहूय 'भद्र ! वर्धमानक ! प्रबुद्धां वसन्तसेनां प्रवहणमारोप्य पुष्पकरण्डकोद्यानमुपनय । अहमपि तत्रैव गमिष्यामि' इत्यादिश्य प्रययौ । तत्र च मैत्रेयेण सह सुचिरं संलपन् वसन्तसेनागमनं प्रतीक्षमाण तस्थौ ।

अथ कतिपयमुहूर्तापगमे वर्धमानकेन प्रतोद्यमानं प्रवहणं दूरादेव दृष्ट्वा 'अये ! वसन्तसेना आगता' इति चारुदत्तः सरभसमुत्थाय प्रत्युज्जगाम । अन्तिकं गत्वा तस्मिन् प्रवहणे कुत्रचित् कोणे निलीनं निगडितैकचरणं खड्गहस्तं पुरुषमेकमपश्यत् दृष्ट्वा च विस्मयखेदाभ्यामाविष्टहृदयः चारुदत्तः 'अये, कथं वसन्तसेना न आनीता ? कः असौ पुरुषः ?' इति वर्धमानकं पप्रच्छ । स तु एवमब्रवीत् । 'आर्य ! यथानिर्देशमार्यायां प्रबुद्धायां प्रवहणमानीय, "आर्ये, सज्जं प्रवहणमधिरुह्यतां" इति व्यज्ञापयम् । सा तु, 'भद्र ! वर्धमानक प्रतीक्षस्व क्षणं, यावदात्मानं प्रसाध-

सेनः प्रतिकूलकारिणः अग्निमित्रस्य अपकर्तुं समयं प्रतीक्षमाणः आसीत् ।

माधवसेनः पाणिग्रहणमङ्गलं निर्वर्तयितुं वैवाहिकेन नेपथ्येन अलंकृतां मालविकाम् आदाय अमात्येन सुमतिना पण्डित-कौशिक्या सैनिकैश्च समं विदिशां प्रति प्रतस्थे । यज्ञसेनस्य अन्त-पालो मध्येमार्गम् अवस्कन्द्य माधवसेन जग्राह । सैन्यसंकुलात् भीतां मालविकाम् अमात्यसुमतिः पण्डितकौशिक्या सह गूढम् अपवाह्य विदिशागामिनं सार्थवाहकुलम् अनुप्रविष्टः ।

अथ अरण्यन्तरे गच्छन्तं सार्थवाहकुलम् आटविकाः प्रति-रोधकाः प्रतिरुरुधुः । उभयेषाम् अतिभयानके युद्धे प्रवृत्ते बलिभिः आयुधपाणिभिः तस्करैः पराङ्मुखीकृताः सार्थवाहाः पला-याञ्चक्रिरे ।

भर्तृप्रिय· सुमति· पराभिभवकातरां मालविकां रिरक्षिषुः सुचिरं युध्वा सफलीकृतभर्तृपिण्डः प्राणैः भर्तुरानृण्यं प्रतिपेदे । भ्रातृमरणजनित दुःखातिभार सोढुम् अपारयन्ती पण्डितकौशिकी किंकर्तव्यतामूढहृदया मुहूर्तं मोहम् उपजगाम । अथ प्रतिपन्नसंज्ञा चक्षुः उन्मील्य ' धिकष्टम् मालविका कथम् आस्ते ? ' इति यावत् दिक्षु चक्षुः विक्षिपति तावत् सा दुर्लभदर्शना सवृत्ता । तेन द्विगुणीकृतशोका, ' अहो कष्टादुपरि कष्टम् आपतितम् । ' ' विपत् विपदम् अनुबध्नाति ' इति लौकिकी गाथा न मिथ्या ' इति विचार्य सुचिरम् अन्विष्यापि मालविकाम् अपश्यन्ती भ्रातुः शरीरम् अग्निसात्कृत्य पुनर्नवीकृतवैधव्यदु खा विदिशानगरम् अवाप्य यतिवेषधारिणी काषायग्रहणम् अकरोत् ।

निहतसहायाम् एकाकिनीं प्रवाते कदलीमिव प्रवेपमानां मालविकाम् अभिवीक्ष्य दयार्द्रहृदयाः ते तस्कराः नातिदूरे नर्मदातीरे अग्निमित्रेण राज्ञा अन्तपालदुर्गे स्थापितस्य देव्याः धारिण्याः वर्णावरभ्रातुः वीरसेनस्य हस्तं प्रापयामासुः। सोऽपि इमां 'शिल्पाधिकारे योग्येयं दारिका,' इति संदिश्य भगिन्यै धारिण्यै उपायनं प्रेषितवान्। सापि आकृतिविशेषप्रत्ययात् 'उत्कृष्टाभिजना भवितुम् अर्हति' इति संभाव्य तस्याम् अत्यन्तस्निग्धदृष्टिरासीत्।

अथ च परमनिपुणाम् अतिमेधाविनीं ताम् नाट्यशास्त्रम् अध्यापयितुम् आचार्यगणदासम् आदिष्टवती। भिन्नरुचीनां जनानां युगपत् समाराधनचणे नानारसभरिते स्वकुलविद्याभूते नाट्यशास्त्रे निरतिशयं प्रावीण्यम् आवहन् गणदास गुणाधिकम् उपदेशमात्रम् आसाद्य नितरां तुतोष।

अत्रान्तरे आत्मना सह संबन्धेच्छया प्रस्थितं माधवसेनं दायादवशगतम् अग्निमित्रः श्रुत्वा यज्ञसेनस्य एवं संदिष्टवान्—'भवतः पितृव्यपुत्रः कुमारः माधवसेनः प्रतिश्रुतसंबन्धः मम उपान्तिकम् उपसर्पन् अन्तरा त्वदीयेन अन्तपालेन अवस्कन्द्य गृहीतः। स त्वया मदपेक्षया सकलत्रसोदर्यः मोक्तव्यः। इति तस्य यज्ञसेनः प्रतिलेखम् एवम् प्रेषितवान्। यथा—तुल्याभिजनेषु भूमिधरेषु इयं राज्ञां वृत्तिः। अत्र मध्यस्थः पूज्यो भवितुम् अर्हति। सोदर्या पुनरस्य ग्रहणविप्लवे विनष्टा। तदन्वेषणाय प्रयतिष्ये। अथ अवश्यमेव मया माधवसेनः मोचयितव्यः मुच्यतां भवता संयतः मुद्गलसचिवः मम स्यालः' इत्येवं कार्यविनिमयेन व्यवहरन्तम् अचिराधिष्ठितराज्यं

वैदर्भम् उन्मूलयितुमग्निमित्रः वीरसेनप्रमुखं दण्डचक्रम् आज्ञापितवान्।

अथ कदाचित् शिल्पाचार्यः शिल्पकौशलम् आत्मनः प्रदर्शयितुकामः चित्रशालायाम् अखिलपरिजनपरिवृतायाः धारिणीदेव्याः प्रतिकृतिं लिलेख। तत्र प्रत्यग्रवर्णरागाम् आचार्यस्य चित्रलेखाम् अवलोकयन्त्याः देव्याः धारिण्याः समीपम् अकस्मात् अग्निमित्रः आजगाम। उपचारानन्तरम् एकासनोपविष्टः स राजा चित्रगतायाः परिजनमध्यगतां मालविकां दृष्ट्वा 'किंनामधेयेयम् अपूर्वा दारिका तव आसन्ना आलिखिता' इति देवीम् अपृच्छत्। अवधीरितवचनेन शङ्कितेन राज्ञा पुनः पुनः अनुबद्धापि सा यावत् न कथयति, तावत् तस्याः कनीयसी स्वसा कुमारी वसुलक्ष्मीः आख्यातवती 'आवुत्त, एषा मालविका' इति।

राजा तु प्रथमदर्शन एव तदीयेन रूपातिशयेन आकृष्टहृदयः तस्यां दृढानुरक्तः बभूव। यद्दृच्छाद्दृष्टप्रतिकृतिं ताम् प्रत्यक्षतः द्रष्टुम् आचकांक्ष। देवी धारिणी तु चित्रदर्शनात् प्रभृति मालविकां सविशेषं राज्ञो दर्शनपथात् रक्षन्त्यासीत्।

राजा वृत्तान्तमिमं नर्मसचिवाय गौतमाय निवेद्य 'मालविकां प्रत्यक्षदर्शनां कर्तुम् उपायः चिन्त्यताम्' इति आदिदेश। सोऽपि निपुणतरम् उपायम् उपक्रान्तवान्। यथा—अस्ति हरदत्तो नाम गणदासात् अपरः नाट्याचार्यः। स इरावतीं नाम राज्ञः यवीयसीं भार्याम् नाट्यविद्याम् अध्यापयन् आस्त।

नर्मसचिवः गौतमः हरदत्तगणदासौ उपसृत्य उपजापेन परस्परं स्पर्धाम् उत्पादितवान्। गणदासं गत्वा 'हरदत्तः भवन्तं

'गणदासः न मे पादरजसापि तुल्यः, इति अधिक्षिप्तवान्,। इति प्रोवाच। हरदत्तं गत्वा 'गणदासः त्वाम् उद्दिश्य तस्य तव च समुद्रपल्वलयोरिव अन्तरम् इति परीवादं कृतवान्' इति बभाषे। अनेन उपजापेन संजातसंरम्भौ हरदत्तगणदासौ 'राज्ञः समक्षमेव आवयोः अधरोत्तरव्यक्ति भविष्यति' इति निश्चित्य राजानम् उपगम्य, देव ! आवयोः परस्परविज्ञानसङ्घर्षे भवानेव नौ विशेषज्ञः प्राश्निकः। तदावां शास्त्रे प्रयोगे च विमृशतु' इत्यूचतुः।

एवं गौतमेन प्ररोपितस्य सुनीतिपादपस्य कुसुमम् उद्भिन्नं दृष्ट्वा नितरां हृष्टः राजा आत्मनः पक्षपातसंभावनया पण्डित-कौशिकीं प्राश्निकपदे प्रतिष्ठाप्य देव्या धारिण्या सहितः 'प्रस्तूयतां विवादः' इत्याज्ञापयामास। परिव्राजिका तु 'प्रयोगप्रधाने नाट्यशास्त्रे वाग्व्यवहारः मास्तु उपदेशदर्शनेनैव निर्णयः कार्यः इत्युक्त्वा सर्वाङ्गसौष्ठवाभिव्यक्तये विगतनेपथ्याभ्यां शिष्याभ्यां छलिताख्या चतुष्पदा शर्मिष्ठायाः कृतिः अभिनीयताम्' इत्यादि-देश। अथ सङ्गीतरचनायां विरचितायां मृदङ्गस्य मध्यमस्वरां मायूरीं मार्जनाम् उपश्रुत्य समुत्सुकाः सर्वे सामाजिकाःससंभ्रमं प्रेक्षागृहं प्रविविशुः।

हरदत्तगणदासयोः समानेपि ज्ञानवृद्धभावे गणदासस्य वयो-धिकत्वेन पुरस्कारार्हत्वात् तस्यैव उपदेश प्रथमं द्रष्टव्यः आसीत्। अत. आचार्येण नियुक्ता मालविका सभाम् आगत्य चतुष्पदां गीतिं यथारसम् अभिनिनाय। प्राश्निकपदम् अधितिष्ठन्ती परिव्राजिका तस्याः अभिनयं दृष्ट्वा यथादर्शनं सर्वम् अनवद्यम् इति नितरां प्रशशंस।

दूरतएव स्थापयित्वा सूनहस्ते धनुराभरणादीनि उपनीय विनीतेन वेषेण तदाश्रमं प्रविवेश । तत्र अनसूयाप्रियवदाभ्यां सखीभ्यां समम् आश्रमवृक्षान् सिञ्चन्तीम् शकुन्तलां ददर्श । दर्शनमात्रेण तस्याम् अनुरक्तमानसः अपिनामेयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा भवेदिति संशयानः तत्वतः एनाम् उपलब्धुम् अवसरं प्रतीक्षमाणस्तस्थौ ।

तदानीं सलिलसेचनसंभ्रान्तस्य मधुकरस्य अभिवर्तनेन परित्रस्तां 'सख्यौ परित्रायेथाम्' इत्याक्रन्दन्तीम् शकुन्तलां 'न भेतव्यम् न भेतव्यम्' इति समाश्वासयन् सरभसम् उपससर्प । शकुन्तलापि राजान दृष्ट्वा तपोवनविरोधिनः मनोविकारस्यगमनीया संवृत्ता । राजापि सख्योः मुखात् अस्याः अप्सरस्संभवत्वम् भगवतः कण्वस्यापि अस्या अनुरूपवरप्रदाने एव संकल्पम् अवगत्य लब्धावकाशमनोरथो बभूव । शकुन्तला सरसमधुरैः संलापै सुचिर राजानम् उपास्य सखीभ्यां समम् आश्रमं प्रविवेश । तत्सौन्दर्या कृष्टमानसः दुष्यन्त तस्याः मनोनिवर्तयितुम् शक्नुवन् शिविरम आसाद्य तामेव अनुध्यायन् आस्त ।

तदानीं मांढव्यो नाम विदूषकः मृगयाशीलस्य राज्ञः तुरगानु धावनेन संक्षुभितसन्धिबन्धः नितरां निर्विण्णः राजानमुपसृत्य विश्रमितुम् एकाहं क्षणं ययाचे । तस्मिन्नेव समये सेनापति अरण्यं निगृहीतश्वापदप्रचार कृत्वा 'मृगयार्थं प्रस्थीयताम्' इति राज्ञे विज्ञापयामास ।

शकुन्तलावृत्तान्तेन भग्नोत्साहः राजा मृगयाप्रसङ्गात् निवृत्त मानसः सेनापतिं परिजनञ्च विसृज्य विविक्ते पादपच्छायाय ...विरलजतावितानसनाथे आसने सुखासीनः शकुन्तलागतं स...

वृत्तान्तं माणढव्याय निवेदयामास। अथ भूयोपि शकुन्तलां दिदृक्षुम् 'केनापदेशेन पुनराश्रमपदं प्रविशामि' इति चिन्तयन्तं दुष्यन्तं आश्रमवासिभिः प्रेषितौ ऋषिकुमारकौ समुपसृत्य 'राजन्! भगवतः कण्वस्य महर्षेः असांनिध्यात् रक्षांसि यज्ञविघ्नम् उत्पादयन्ति। तत् कतिपयरात्रम् आयुधसखेचा भवता सनाथीक्रियताम् आश्रमः' इति प्रार्थितवन्तौ।

तदानीमेव नगरात् अम्बया प्रेषितः करभकोनाम दूतः समागत्य "देव! देवी समाज्ञापयति 'आगामिनि चतुर्थे दिवसे निर्वृत्तपारणः उपवासः मम भविष्यति। तस्मिन् दिवसे दीर्घायुषा अवश्यं संनिहितेन भवितव्यम्' इति" निवेदयामास।

राजा तु कृत्ययोरुभयोः भिन्नदेशत्वेन द्वैधीभूतमानसः तपस्विकार्यस्य अपरिहरणीयताम् आलोच्य, माढव्यम् अम्बायाः पुत्रकृत्यम् अनुष्ठातुं संदिश्य, तपोवनोपरोधिनः सर्वान् आनुयात्रिकान् तेन सह प्रस्थाप्य, चपलोयं वटुः कदाचित् अन्तःपुरे शकुन्तलावृत्तान्तं कथयेत्' इति कृत्वा, तं रहसि आहूय, 'सखे! शकुन्तलावृत्तान्तः न परमार्थः, किन्तु परिहासविजल्पितः' इति उक्त्वा संप्रेष्य स्वयम् आश्रमं प्रविवेश।

मृत्पिण्डबुद्धिः विदूषकोऽपि तत् तथैवेति मत्वा ययौ। अथ राज्ञः संनिधानेन निरुपप्लवं निर्वृत्तेषु सवनकर्मसु सदस्याः महर्षयः राजानम् आशीर्भिः अभिनन्द्य विससृजुः। अथ शकुन्तलागतया उत्कण्ठया क्लान्तम् आत्मानम् विनोदयितुम् शरणम् अन्यत् अपश्यन् राजा 'लतावलयवत्सु मालिनीतीरेषु तया संनिहितया भवितव्यम्' इति विभाव्य प्रवातसुभगं तमेवोद्देशम् अवाप।

भगिन्याः परमानुरूपभर्तृलाभेन परस्परम् अविप्रवासेन च परमानन्दभरिताः बभूवुः ।

सर्वमायस्तु कुशिककुशध्वजाभ्याम् अनाकर्णितकेन अनादृत-प्रार्थनावचनः सद्य सिद्धाश्रमात् प्रस्थाय लङ्कानगरम् आसाद्य माल्यवते कोसलसुताकुमारस्य कौमारकेलिं कात्स्न्र्येन अकथयत् । तस्मिन्नेव समये भगवान् अगस्त्यः नूतनवधूपरिग्रहसश्रीकस्य जगद-भिरामस्य रामस्य मङ्गलोपहारिकं माहेन्द्रं धनुर्वरम् अनुप्रेषितवान् । एवं भुवनेषु अप्रतर्क्यसामर्थ्यानि अस्त्राणि रामे ब्रह्मर्षिभ्यः परिणतानि समाकर्ण्य दशमुखामात्यः माल्यवान् पूर्वमेव पितामहेन वरप्रदान-समये कथितं मानुषेभ्यः भयमप्यनुस्मृत्य महतीं चिन्ताम् उवाह ।

अत्रान्तरे भार्गवः जामदग्न्यः भगवतः भवानीपतेः अधिगत-सकलास्त्रविद्यः क्रोधाग्निम् आत्मीयं संतर्पयितुम् त्रिःसप्तकृत्वः क्षोणीम् अक्षत्रां संतद्य सप्तसमुद्रमुद्रितां तां कश्यपाय मुनये दक्षिणां दत्वा परित्यक्तविषमव्यवसायसाहसः समुद्रम् आस्कन्द्य सुखम् उवास ।

महावीरकुमारस्य अपकर्तुम् अभिनिविष्टमानसः माल्यवान् महेन्द्रद्वीपम् आसाद्य माहेश्वरप्रीत्या लङ्केश्वरेण सह संजातसौहृदं तं जामदग्न्यम् शाम्भवीयस्य शरासनस्य प्रमाथं निवेद्य समुत्तेजयामास ।

अथ माल्यवतः मुखात् धूर्जटिधनुर्द्वैधम् आकर्ण्य रोषपरवशः रैणुकेयः सद्य एव सकलक्षत्रियकथाप्रमापणप्रवीणाम्, सहस्रपरि-वत्सरपरिचर्याप्रसन्नेन भगवता पिनाकिना प्रसादीकृत परशुं वैष्णवं शरासनं चादाय सरभसं मिथिलाम् उपगम्य 'भो भोः परि-

स्कन्दाः क रामः दाशरथिः' इति अधरितजलधरस्तनितेन घाङ्निर्घोषेण नागरान् विभीषयन् सुदूरविक्षिप्तविकटोरुदण्डनिर्भराघातविह्वलितवसुन्धरः भीतभीतैः प्रतीहारैः अप्रतिहतगतिप्रसर कन्यान्तःपुरं प्रविवेश।

तत्र वसिष्ठविश्वामित्रशतानन्दैः दशरथजनकाभ्यां च बहुधा सान्त्व्यमानोपि अप्रतिपन्नप्रशमः परशुधरमुनिः अभिनवविवाहमङ्गलरमणीयवेषेण महावीरकुमारेण पराजितः परित्यक्तशस्त्रग्रहणसाहसः प्रतिपन्नप्रशान्तपावनब्राह्मप्रकृति दण्डकारण्यतीर्थोपासकेषु तपोधनेषु कृतापराधान् यातुधानान् प्रध्वंसयितुम् उपयोगं गमिष्यति' इति वैष्णवं धनुः दाशरथये दत्वा तस्मात् अरण्यगमनानुज्ञामादाय यथागतम् अयासीत्।

अथ गाधिनन्दनः निरन्तरायनिर्वर्तितसमीहितार्थः सिद्धाश्रमं प्रति प्रस्थितः भृगुपतिदमनकुशलं दशरथतनयम् अभिनन्द्य भगवन्तम् अरुन्धतीसहचरम् आतिथ्येन निमन्त्र्य तम् आत्मना समम् अनैषीत्।

तदानीं लङ्कानगरवास्तव्येन जनकदुहितुः अपहरणम् अधिकृत्य अनिवर्तनीयदुराग्रहगृहीतहृदयेन दशग्रीवेण निरपायम् उपायम् चिन्तयितुम् आदिष्टः मातामहः माल्यवान् रावणावरजां कार्यज्ञां शूर्पणखाम् आहूय एवम् आदिदेश। वत्से! शूर्पणखे! राजकार्यं बहु अनुसन्धातव्यम्। तत् आवेद्यते श्रूयताम्। सानुचरसुन्दोपसुन्दसुतोपमर्दकः ताटकारिः अस्माभिः समम् आबद्धवैरः सर्वथा प्रतिसमाधेयः वर्तते। तमिमं प्रभुशक्तेः परिच्याव्य बहुविधैः छद्मप्रयोगैः परिलुप्तोत्साहशक्तिं कृत्वा सुदूरम् आकृष्य रक्षसाम् अन्तिकम्

दित्सितं—intended to be given.
सांवत्सरिक—astrologer

Page 6

गजवशा—a female elephant
निषादी—the elephant driver
असिपुत्रिका—a knife
लोहकीलक—a lance

Page 7

पिपीलिकापङ्क्ति—a row of ants
अभियोक्तुम्—to attack
प्रचक्रमे—began.
कपटतन्त्राणि—fraudulent contrivances

Page 8

प्रणिधिः—spy.
उपजाप—disunion
मुद्रा—seal
प्रख्याप्य—having announced in public.

Page 9

भाण्डागार—treasury
कटक—camp.
अपक्रान्ताः—absconded.

Page 10

अपराग—disaffection
अभियान—marching against enemy.
अराति—enemy
अवसरः—proper time

Page 11

कार्यगौरवेण—owing to importance of business.
उद्ग्राह्य—having opened.
सन्धि—compromise.
वाचिकं—oral message.

Page 12

उपायनीकृत—presented
गत्यन्तराभावात्—having no other means

Page 13

शूलायतनान्—murderers
मैत्री—friendship.
स्वस्थः—pleased.
पित्र्यम्—belonging to his father.

Page 14

आजह्रे—performed
कषायित—perturbed
अक्षशौण्डेन—skilled in playing with dice.
प्रतिदेवन—every play.
वाचंयमेषु—silent.

Page 15

विस्फारित—opened
अत्युत्कटं—excessive
सांत्ववादैः—with conciliatory words.

Page 16

पणः—value agreed by both parties in stipulation.

प्रतिपन्न—accepted.
अमर्षितः—furious.

Page 17

संनाहयामास—made ready.
चक्रव्यूहं—a circular array of troops
अरौत्सीत्—arrested.
परेद्युः—next day.

Page 18

अनक्षिगोचरतया—owing to invisibility.
आकालिकं—untimely.
फलिष्यति—will burst in pieces.

Page 19

पलितधवल—grayish white
वैशसं—slaughter
प्रार्थितं—attacked

Page 20

विह्वलम्—delirious.
अयाचित—unexpected.
स्तोक—a little

Page 21

निभृतम्—silent.
समन्तात्—on all sides.
आदिष्टां—shown

Page 22

संज्ञाम्—a gesture

तृषितः—thirsty.
चटुल—tremulous

Page 23

केशहस्त—collection of hair.

Page 24

ऋद्धिमान्—rich.
उपस्थान—worship.

Page 25

शिञ्जित—tinkling.
निर्यातय—send out.
दाक्षिण्य—courtesy
प्रणय—request

Page 26

कर्णीसुतविद्या—science of theft.
जर्जर—old or torn.
दूरक्ष—difficult to save
न्यासीकृतः—entrusted.

Page 27

दुर्दिन—cloudy day.
काष्ठा—extremity.
अभिसारिका—a woman who meets her lover in place of assignation.
प्रवहणं—a litter for woman.

Page 28

प्रास्थिषि—I started.
निगड—iron chain

आरक्षक—watchman.

Page 29

निर्भर्त्स्य—having threatened

अधिकरणस्थान—court of justice.

Page 30

यादृच्छिक—unexpected.

दशावैषम्य—adversity

Page 31

अधिकरणिक—judge or magistrate.

उच्छून—swollen

ग्रीवालिका —neck

Page 32

विवरीतुम्—to explain

अपवारित—covered

Page 33

नियतिवैषम्य—adverse fate

घोषणा—proclamation.

Page 34

दुर्ललिताः—proud

श्रमणकः—a Budhist ascetic.

Page 35

वेशवास—residence of prostitutes.

Page 36

रन्ध्रान्वेषी—seeking weak point

असमीक्ष्यकारी—acting inconsiderately

Page 37

यवीयसी—younger
सौष्ठव—beauty.
प्रकृत्यमित्रं—enemy by nature.

Page 38

सार्थवाहकुलम्—company of traders.
प्रतिरोधकाः—thieves.

Page 39

अन्तपाल—frontier guard
अन्तरा—on the way.

Page 40

दारिका—a girl.
आवुत्त—sister's husband.
उपजाप—bringing over to one party.

Page 41

प्राश्निकः—judge
सुनीतिः—a plan.

Page 42

श्वः—to-morrow.
परेद्युः—next day.
म्लायन्ती—growing withered.
दोहद—a kind of manuring of plants before budding.

Page 43

प्रतिजज्ञे—promised.

दुर्जातसमये—at the time of danger.
प्रमदवनं—pleasure garden.
व्यतिकरम्—incident.

Page 44

अरिक्त—not empty—having something present.
अपमुच्य—having removed

Page 45

सोपसर्ग—eclipsed with planets indicative of evils.
कार्त्तान्तिक—astrologer.
अलिन्द—a place before the door
दर्वीकरः—serpent

Page 46

अलंकर्मीणां—skilful
अभिषेणयितुं—to march against
महासाराणि—valuable

Page 47

अभिजनवती—of high birth
पत्रोर्णं—a silk garment
पारितोषिकं—a present
विहतप्रतिबन्धं—without obstruction

Page 48

ऊरु—thigh.
व्रीडिताः—ashamed
उपस्थाय—having worshipped

Page 49

जयोदाहरणं—news of victory.
बाध्यमानाः—troubled

Page 50

प्रावर्तत—was commenced

विक्लवा—confused in mind.

अप्रतिपद्यमाना—not taking into consideration.

Page 51

देवतासमयः—a conventional agreement of the gods.

विधिविभवः—power of fate.

स्फुलिङ्ग—a spark of the fire

Page 52

जालिक—bird-catcher

और्वशेयः—son of Urvasi

विमर्दः—war.

Page 53

सांयुगीनः—skilled in war

भद्रपीठे—in throne

Page 54

प्रलोभयितुं—to attract

कौशिकी—a river.

उन्मादयितृकं—intoxicating

अधित्यका—upper part of the mountain.

मालिनी—a river

Page 55

सूदयन्—killing

निश्श्वापदं—destitute of beasts

यथोद्दिष्टं—according to their desire.

Page 56

उपलब्धुं—to know.

अभिवर्तनेन—by rolling.

सन्धिबन्ध—joints of the body.

Page 57

अभावनिघ्यात्—owing to absence
द्वैधीभूत—having doubt
निरुपप्लवं—without disturbance

Page 58

विस्रम्भकथितानि—confidential talks
अपदेश—pretext.
दर्भादि—read as दर्भेद

Page 59

आसज्यमान—attracted.
उपहित—placed
प्रवास—being away from home.
आपन्नसत्वा—pregnant.

Page 60

स्वस्तिवाचनिक—offering blessings
उपायंस्त—married
प्रत्यायक—making clear

Page 61

प्रवात—an airy place
ऊढपूर्वा—formerly married
धीवर—fisherman
प्रतिकृति—a picture

Page 62

छेदः—break
सार्थवाह—a merchant
वैक्लव्य—dejection

Page 63

शाकुन्तलेय—son of Shakuntala.

औरस—a legitimate son.

पारुष्यं—cruelty

Page 64

उपलम्भ—acquisition

स्मृतिवैकल्य—forgetting

Page 65

धुर्यपुरुष—man of business.

सतीर्थ्य—a fellow student

वैजयन्तिका—flag

ईहमाना—trying

घटयितुम्—to accomplish

Page 66

आन्वीक्षिकी—metaphysics.

प्रणिधाय—sent.

स्रजं—a garland

मदसीयं—of his

उपसंहृतवती—attracted

करेणुका—a female elephant.

धात्रेयिका—daughter of nurse

Page 67

अनुबध्यमान—being requested

विहस्त—compounded

क्षामक्षाम—very much emaciated

प्रतिच्छन्दकं—picture

विनोदन—means of diversion

Page 68

कुब्जक—name of a creeper

इतिहास—ancient stories

पञ्जर—a cage

निगडित—fettered

करपत्र—a saw.

Page 69

आस्कन्दितुं—to kill.

बहुलीभवन्तीम्—spreading

परापतन्—coming

Page 70

संवलित—smeared

तत्वरे—became hasty

अलिन्द—a terrace before a house

Page 71

प्राग्भार—multitude or heap

द्विगुणित—doubled

उपकरणम्—implement

दुर्वार—restless

पर्यवष्टब्धवान्—surrounded

Page 72

अपोढ—removed

कोण—a corner

प्रेक्षणीय—beautiful

निर्विशेष—equal

परार्घ्य—highly esteemed

Page 73

यवनिका—screen

सुश्लिष्ट—well fitted.

समुन्मीलित—excited.
वामशील—not favourable.

Page 74

विस्रम्भालाप—confidential talk
सार्वजनीन—public
पक्षद्वार—a side gate
अभियोग—attack.

Page 75

अन्यःपरीभवितुं—to assist
तिलशः—into pieces
विप्रलभ—deceiving

Page 76

कापालिक—follower of Jaina religion.
अभिज्ञाय—having recognised
संस्तुत—acquainted
संस्त्याय—dwelling-place.
द्रोणी—valley.

Page 77

अभियोग—practice
वैश्वानर—fire
प्रपात—precipice.
निर्वृति—happiness

Page 78

महीयसि—praiseworthy
वैधात्र—son of Brahma.
उपचार—religious rites

निमन्त्रयांचक्रे—invited.
सप्ततन्तु—sacrifice

Page 79

अवस्कन्द—union or assault.
अर्थ्य—true

Page 80

भैरव—fearful.
प्रमाथ—killing
ओंकार—commencement.
आशर—Rakshasa

Page 81

प्रतीष्टाः—accepted
आडम्बर—uproar.
क्षुरप्र—sword

Page 82

मङ्गलोपहारिकम्—presented at the time of marriage
विषमव्यवसाय—cruel action
समुत्तेजयामास—induced
द्वैधम्—breaking
प्रमापणम्—destroying

Page 83

निरन्तराय—without hindrances
उपमर्दकः—a destroyer
परिच्याव्य—making devoid of

Page 84

आगामिक—impending
प्रकृति—subjects
मित्रभय—danger arising from allies

एकायनीभूय—having joined together.
असान्निध्य—absence

Page 85

पर्युत्सुकः—eagerly desirous.
तपनीयमयम्—made of gold.
वैमनस्यं—sorrow.

Page 86

हतक—wicked.
अध्यक्षयित्वा—having seen
वृषस्यन्ती—loving.
वञ्चयित्वा—having deceived

Page 87

समुत्प्रेक्षित—foreseen
कञ्चुकित—concealed
प्रणिधाय—sent

Page 88

प्रतिश्रुत—promised.
विक्षिप्त—killed.
विषम—fearful
पाथोनाथ—ocean

Page 89

वाचाट—talkative.
विक्षिप्त—thrown
संवर्तसमय—the time of universal destruction.
युयुत्सा—a desire to fight
वुक्का—the heart
नासीर—the front of the army

जिघत्सा—desire to eat
प्रधनं—battle

Page 90

पीयूषाशनः—gods.
कौलीन—an evil report
पातिव्रत्या—read as पातिव्रत्यया
वैमानिक—gods
सीमन्तित—divided
लोपामुद्रा—name of the wife of the sage Agastya.
प्रवृत्ति—news

Page 91

वात्सल्य—kindness
तीर्थसलिल—holy water.

Page 92

उदीर्ण—arrogant
उपप्लुत—disturbed.
संमान्य—giving respects
स्वातन्त्र्य—independence

Page 93

दोहदः—longings
अपदान—events
उपधान—a pillow

Page 94

अपसर्प—a spy
शुद्धान्त—zanana
अन्तर्जलम्—in water
दारक—child

Page 95

त्रयी—the three Vedas.

आनुष्टुभ—a metre having eight letters in each line.

यदृच्छया—by chance

Page 96

प्रमादः—carelessness

अभ्यागत—guests

अलीक—false.

Page 97

अब्रह्मण्यं—exclamation of distress.

अपचार—fault.

अन्तरेण—without.

भूतार्थ—true meaning.

Page 98

स्तनित—rumbling of thundering clouds.

परपर्श—touched.

निर्भर—accomplished.

संवाद—conversation.

Page 99

दुर्विपाक—evil result.

अनुहरमाण—resembling.

Page 100

अथापि—it is said

दुर्दान्तः—having pride.

पर्यवरुद्धः—surrounded.

अभियुज्यमानं—attacked.

द्रवीभूत—melted

Page 101

विरेमतुः—became silent
संवादिनी—resembling.
उपोद्बलयति—supports.

Page 102

प्रतिपत्ति—respect
संदर्भ—a portion of the work
विश्वंभरा—goddess of earth

Page 103

असंविदाना—not knowing
आलेख्य—picture
प्रसूति—child.

Page 104

विलयः—disappearance.
चारित्र—good conduct
प्रशस्य—having praised.
देवयजन—a place of sacrifices.
उपतस्थिरे—worshipped

Page 105

कनिष्ठ—younger
मातामह—maternal grandfather.
उत्खात—destroyed.
सानुषङ्ग—connected with each other.

